

Research Article

Prison and the evolution and structure of the prison in the periods of Islamic civilization (relying on the Quranic foundations and legal, social, cultural, economic and psychological issues of prisoners)

Hossein Barshan is a PhD student in History and Civilization of Islamic Nations, Islamic Azad University, Baft Branch

Abstract

This research aims to answer the main research question of what is the Qur'an's view on imprisonment and how has its evolution and structure been during the periods of Islamic civilization. The research method in this research is historical. Findings show that 5 words are used as prison in the Quran. Husr Amsak Nafi, which indicates that prison is a place of punishment and imprisonment, in the beginning of Islam, the work of imprisonment was done in mosques or houses, but since the time of Caliph Umar, the need for an independent building for prisons was felt. He established a fixed method and established a prison system. During the Marwanian period, prisons with torture gained a large and important place in the government. The coming of the Samanids in Iran and the Ismailis in Basra, the construction of prisons in the form of castles and kohandej became common. From the Ghaznavid period, the prison was under the supervision of the Diwan and the revenue judiciary. During the Akhshidian period, the phenomenon of temporary detention was created and expanded. In terms of the physical structure of prisons in Islamic civilization, the environment of most prisons was in the form of dark, cold dungeons without windows and deep in the ground. The spread of diseases, overcrowding, and the lack of necessary equipment for cleaning, torture and suicide were among the characteristics of prisons.

زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

حسین برشان دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت

دکتر ابراهیم خراسانی پاریزی (نویسنده مسئول) استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت^۱

دکتر ایرج جلالی استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت

چکیده:

این پژوهش قصد دارد به سوال اصلی پژوهش (سیر تحول و ساختار زندان در ادوار مختلف تمدن اسلامی) با تکیه بر مبانی قرآنی و حقوق زندانیان در بررسی مسائل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی (چگونه بوده است؟) پاسخ دهد. روش پژوهش در این تحقیق تاریخی است. یافته های نشان می دهد، در قرآن از پنج کلمه به عنوان زندان استفاده شده است: سجن، حبس، حصر، امساک و نفی که نشان بر دلالت داشتن زندان به عنوان مکانی برای مجازات و حبس است. در صدر اسلام کار زندانی کردن در مساجد یا خانه صورت می گرفت. اما از زمان خلیفه عمر نیاز به یک ساختمان مستقل برای زندان احساس شد. در دوره هارون برای اولین بار طرحی درباره چگونگی رفتار با زندانیان از نظر اسلام و فقه نوشته شد.

واژگان کلیدی: زندان، قرآن، ادوار تمدن اسلامی، تحول و ساختار

¹ abrahim.khorasany@gmail.com

مقدمه

مفهوم زندان در ذهن انسان ها قابل تغییر نیست و علیرغم تغییر و تحول زندگی درباره مفهوم مورد بحث امکان ایجاد تصویر بهتری وجود ندارد. چه در جوامع ابتدایی و بدوی و چه در جوامع پیشرفته زندان به معنای مکانی برای بازداشت و دربند کردن و شاید کشته شدن، شناخته می شود. با اینکه ساختمان زندانها، مکانهای دارای ارزش مادی و معماری خاصی نیستند ولی متخصصان علم تاریخ و جغرافیا بیشتر به افراد زندانی در داخل زندانها و احوال آنها پرداختند و کمتر به شکل ظاهر و نقشه زندان ها و سیر تحول آنها پرداختند. بنابراین مهمترین موضوعی که در منابع درباره زندان های کمتر به آن پرداخته شده است تحولات و ساختار زندانها در تمدن اسلام است.

از آنجایی که اسلام دینی جامع است که همه جنبه های زندگی را در بر می گیرد. لذا به زندانها نیز می پردازد. آیات و روایاتی که بر مشروعیت زندان دلالت دارند، نیز متعدد هستند. اما کمی تعداد مطالب موجود در منابع تاریخی و از طرفی مبهم بودن این مطالب، تاثیر زیادی در بی توجهی و غفلت از بحث و بررسی پیرامون این مطالب داشته است. و موضوعات مختلف مربوط واژه زندان در قران و تحولات و ساختار زندانها در ادوار مختلف تمدن اسلام، مخصوصا مواردی مثل اسامی زندان ها، و موقعیت جغرافیایی آنها، و روشهای اداره زندان ها، وضعیت زندانیان ناشناخته مانده اند و لازم است فرد پژوهشگر احاطه ی مناسبی نسبت به منابع تاریخی داشته باشند. آنها را به دقت مطالعه و جمع آوری کرده و بین مطالب استخراج شده ارتباط برقرار کند. عدم وجود مبنای مشخص برای موضوع زندان ها به عنوان مکانهای دارای موقعیت خاص در منابع قدیم و منابع جدید، فرد محقق ناگزیر به استفاده از روشی خاص در تقسیم آنها شده و آن روش تقسیم بر اساس سیر تحول بنای زندان و ساختار زندان بوده است. و مشخص می کند که ساختمان این زندان ها از ساختمان های دولتی و حکومتی جدا بوده اند و در مقابل این نوع زندان ها، زندان هایی وابسته به حکومت قرار دارند مثل زندانهای قلعه ها و برج ها

بعلاوه برخی زندانها بر اساس رسم رایج جامعه آن زمان و پراکنده‌گی قدرت پادشاهان در همان عصر؛ معرفی شد، که منظور زندان های خاص و مکانهای بازداشت موقت است.

واژه زندان در قرآن

در زبان عربی، واژگان زیاد و متعددی به معنی و مفهوم زندان وجود دارد. همانند: حبس، سجن، وقف، ایقاف، حصر، اثبات، اقرار، امساک و... اما در قرآن از خود کلمه زندان استفاده نشده است اما از پنج کلمه به عنوان زندان یاد کرده است: سجن، حبس، حصر، امساک و نفی.

زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی

(با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

اما مشهورترین آنها، دو واژه، سجن و حبس می باشند. کلمه سجن با کسره سین به معنای اسم مکان است، یعنی مکان زندانی شدن. ولی کلمه سجن به فتح سین مصدر فعل سَجَنَ به معنای حبس کردن کسی است. (جوهری، ۱۹۹۷: ج ۱۲: ۱۹۴)

راغب در فرهنگ لغت قرآن خود (مفردات القرآن) می گوید: "گالسجن: در زندان نگه داشتن" (راغب، ۱۳۹۶: ۴۵۶) و این کلمه در سوره یوسف آیات ۳۲-۳۴-۳۵-۳۶ به همین معنی به کار رفته است. (سوره یوسف) و در مورد لغت (حبس) راغب چنین میگوید: "الحبس: مانع شدن از آمد و شد و این واژه در قرآن در همین معنی به کار رفته است. (راغب، ۱۳۹۶: ۴۵۶) در آیه شماره ۱۰۶ سوره توبه چنین میفرماید: "لحبسونها من بعد الصلوة... (یعنی بعد از نماز از رفت و آمد آن دو نفر، مانع شوید تا سوگند یاد کنند که... (سوره توبه) (منتظری، ۱۳۸۸: ۲۶)". در فرهنگ لغت صحاح اللغة در مورد معنای کلمه (حبس) چنین آمده است: "سجن با کسره یعنی: زندان و سجن با فتحه یعنی: مصدر و به معنای زندانی کردن می باشد." (جوهری، ۱۹۹۷: ۳۰۴).

در قرآن حَصْر (به فتح حاء و سکون صاد) و حَصَرَ (به فتح حاء و صاد) به معنای تنگ گرفتن و تنگی آمده است. آیه ۶ سوره توبه: "وَحْذُوهُمْ وَ أَحْصُرُوهُمْ"، بگیریید آنها را و حبس کنید و از مشتقات این واژه حَصِير (به فتح حاء)، به معنای سجن و محبس است.

آیه ۱۷ سوره اسراء: "وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا" حصیر را سجن و محبس گفته‌اند: «جهنم را برای کفار زندان قرار دادیم» (قرشی بنابی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۴۸)

واژه امساک برگرفته از «مسک» به معنای حبس و نگه داشتن و بخل ورزیدن است. در سوره نساء آیه ۱۰۰ برای زنان شوهردار که آلوده به زنا شده‌اند، قبل از بیان حد تازیانه و رجم، به صورت موقت و محدود حکم حبس ابد را بیان کرده، می‌فرماید: «وَاللَّاتِي يَأْتِيَنَّهَا الْفَاحِشَةُ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَقَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا»: و کسانی از زنان شما که مرتکب زنا شوند، چهار نفر از مسلمانان را به عنوان شاهد بر آنان بطلبید. اگر شهادت دادند، آنان (زنان) را در خانه‌های خود نگاه دارید تا مرگشان فرا رسد یا اینکه خداوند راهی برای آنان قرار دهد. جمله «فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ» به قرینه «حَتَّى يَتَوَقَّاهُنَّ الْمَوْتُ» دلالت می‌کند که مقصود از امساک زنان در خانه‌ها، حبس ابد است، چنان که همین معنا را در تفاسیر شیعه و اهل سنت می‌توان ملاحظه کرد. (کوثری، ۱۳۹۴: ۲۱) فی (به فتح نون و سکون فاء) فقط یک بار در قرآن (در آیه ۳۳ سوره مائده) آمده است: «أَوْ تَقَطَّعَ أَيْدِيَهُمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلاَفٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ» یا دست و پای آنها، به عکس یکدیگر [چهار انگشت از دست راست و چهار انگشت از پای چپ]، بریده شود؛ و یا از سرزمین خود تبعید گردند که منظور از نفی در آیه نفی بلد و تبعید آمده است و آن یکی از مجازات‌های محارب (سارق مسلح) است که در «حرب» بررسی شده است؛ (قرشی بنابی، ۱۳۷۸، ج ۷: ۱۰۲)

دادرسی و مجازات در عصر جاهلیت به دلیل شرایط زندگی اعراب بادیه نشین تحت قوانینی همچون جار و ثار قرار داشت. (فلاحی فرد و بهرامیان، ۱۳۹۰: ۴۷) سال 133 میلادی، قصی بن کلاب، نخستین اقدامات مدنی را در شبه جزیره عربستان شکل داد (طبری، ۱۳۵۲: ۵۰۶-۵۰۷) مشاغل سقایت، حجابیت، سدانت و لواء را تأسیس کرد و دارالندوه را بنا نهاد که مانند دیوان مرکزی، محل طرح بسیاری از دعاوی بود و وجود آن محور نوعی نظم در مکه گردید (یعقوبی، ۱۳۵۸: ۲۴۰)

با ظهور اسلام در سرزمین عربستان، قانون آسمانی مبنای تشکیل حکومت در جزیره عربستان قرار گرفت تا به وسیله آن امور فردی و اجتماعی بشر انتظام پذیرد. (معینی نیا، ۱۳۷۹: ۵) قواعد و مقررات دین جدید به تدریج به رسمیت شناخته شد و تغییراتی در نگرش به انسان و مجازات افراد صورت پذیرفت. (برزگر، ۱۳۸۶: ۸۳). عمر از صفوان بن امیه خانه ای در مکه به چهار هزار درهم خرید که از آن به عنوان زندان استفاده کند. (یوسف الرفاعی، ۲۰۰۸: ۵) دوران علی این ابیطالب زندان نافع و بعد از آن زندان (محبس) از نخستین زندان های اصلاحی بودند که در اسلام به وجود آمدند. (عمادی و دیندارلو، ۱۳۹۷: ۷۷) وی نخستین کسی است که مسئله حمایت از زندانیان را پی ریزی و اجرا کرد. (معینی نیا، ۱۳۹۷: ۴۱) چند عامل باعث توجه علی بن ابیطالب به زندان شد: گسترش حکومت اسلامی و در نتیجه افزایش تعداد مسلمانان و شیوع جرم و جنایت (ابو یوسف، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۷۴) شیوع تخلفات جدید، کثرت سارقان و تکرار دزدی و راهزنی و تهدید امنیت، اختلافات سیاسی مسلمانان با مخالفان (غفوری، ۱۴۰۰: ۴۴)

مخوف ترین زندانهای دوران بنی امیه را به دوره عبدالملک بن مروان، و به زندان حجاج بن یوسف ثقفی ذکر نموده اند (وائلی، ۱۳۶۲: ۳۹۲) هشام امام محمد باقر و امام جعفر صادق را به زندان انداخت. (کلینی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۴۷۱)

زندانها در دوره خلفای عباسی تحولات گسترده ای یافت. توسعه شهرنشینی، افزایش جمعیت شهرها، تعدد دعاوی و جرائم، افزایش شورشها و قیامهای مخالفان سیاسی و عقیدتی به ویژه علویان، موجب شد زندانهای گوناگونی در شهرهای مختلف چون هاشمیه، بغداد، کوفه، رصافه و سامرا ایجاد گردد. (خالد التمیمی، ۱۹۹۷: ۴۶) در این دوره، علاوه بر اینکه در ساختمان و تأسیسات زندانها تغییرات ایجاد شد، از لحاظ گروههای زندانی و ۴ زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

نوع جرم نیز از یکدیگر جدا شدند (جریوی، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۵۷-۲۵۸) محل نگهداری مرتکبان جرمهای به سجن الجرائم یا حبس الجرائم مشهور گشت (ابن مسکویه، ۱۳۷۵، ج ۵: ۲۶۲). سفاح اولین خلیفه عباسی، در زیرزمین قصر ابن هبیره اموی، زندان هاشمیه تاسیس گردید. (طبری، ۱۳۵۲، ج ۷: ۴۵۵) در زندانهای این شهر سلولها و سردابهای تاریک و سرد وجود داشت. (حموی، ۱۳۸۰، ج ۵: ۲۳۹)

در دوره منصور عباسی گروهی از سادات حسنی (حسینان و محمد بن عبدالله) و نزدیکان آنها، از مدینه به هاشمیه منتقل و محبوس شدند. (ولوی و نجفیان رضوی، ۱۳۸۹: ۴۴) منصور، همچنین یکی از دهشتناک ترین زندان را با نام مطبق (زیرزمینی) را ساخت که تا میانه قرن سوم همچنان مشهورترین زندان بغداد به شمار می رفت (یعقوبی، ۱۳۵۸، ج ۲: ۸-۹)

شمار زیادی از وزیران، شاعران، کارگزاران حکومتی، شورشیان و علویان در این زندان که به انواع وسایل شکنجه مجهز بود، گرفتار شدند. (اصفهانی، ۱۳۷۶، ج ۵: ۱۵۱) منصور همچنین زندان بغداد را در کرانه باختری رود دجله بنیاد نهاد. برمکیان در زمان منصور عباسی برای طراحی این زندان از دو طرح استفاده کردند. (لسترنج، ۱۳۳۷: ۳۴۲) نخست از نوبخت، معمار ایرانی و طرح دوم از ماشاءالله، یک یهودی سابق از اهالی خراسان در ایران بود. در مرکز شهر بغداد قرارگاه مرکزی سربازان قرار داشت.

بغداد به صورت دایره‌ای با قطر ۲ کیلومتر طراحی شد که این شهر را به‌عنوان "شهر گرد" معروف ساخت. (لسترنج، ۱۳۳۷: ۳۴۲) طرح شهر بغداد کیبرداری از نقشه و طرح شهر ساسانی گور (فیروزآباد کنونی) است (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۱۰۲)

هارون الرشید، خلیفه عباسی، به ابویوسف پیشنهاد کرد اولین طرح درباره چگونگی رفتار با زندانیان را بنویسد (ابو یوسف، ۱۳۶۳، ج ۱: ۱۹۲) این نامه تاریخی که حاکی از طرز فکر و برداشت یک فقیه معاصر عباسیان از احکام اسلام درباره زندانیان است می تواند به عنوان سند زنده ای برای تمدن اسلام در زندان در این زمینه باشد.

در دوره معتصم عباسی زندان بستان موسی و سامر؛ در کرانه ی دجله، 128 کیلومتری شمال بغداد جای گرفت. (خالد التمیمی، ۱۹۹۷: ۴۹) زمان معتز که از خلفای سختگیر عباسی بود گزارش شده است که در همین سال شماری از شیعیان، از جمله «ابو هاشم جعفری» در زندان بوده است. (طبرسی، 1374: ۳۴۱)

در زمان معتضد زندان مطامیر ساخته شد. (طبرسی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۴۵) مسعودی سیماهایی شگفت از سختی شکنجه های انجام شده به دست معتضد ترسیم می کند. برای نمونه معتضد دستور داد تا پاها و دو دست دزدی را بستند سپس با باد در سوراخ پشت او دمیدند و پنبه ای آوردند و در دو گوش و دهان و بینی او فرو کردند و همچنان در او دمیدند و آنگاه دست و پایش را باز کردند و او مانند پوستی باد کرده شد و دم به چشمانش راه یافت، تا آنجا که میخواست بترکد، خلیفه به یکی از پزشکان دستور داد تا دو رنگ بالای ابرو وانش را بزنند و آن را پزشک چنین کرد. باد خود از او بیرون می جهید و سرو صدا به پا می کرد تا این که هجان سپرد _ خدای آن را بیامرزد. (مسعودی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۱۶۰-۱۶۱) خلیفه عباسی (م: ۲۸۹/ ۹۲۰ م) پس از معتضد دستور به ویرانی آن زندانها (مطامیر) داد و زندانیان آن جا را آزاد کرد و به خانه و خانواده هایشان برگرداند. گذشته از این، گونه گون زدنها، سر تراشیدن، روغن داغ ریختن، ریش و سیبیل و ابروان و مژگان کندن و ناخن کشیدن و آب سرد در زمستان ریختن نیز به کار می رفت (مسعودی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۶)

از دوران مکتفی، سامانیان در ایران قدرت یافتند. اسماعیلیان در بصره، بغداد و سوریه به تبلیغ میپرداختند. به تدریج، این گونه امارتها به صورت دولتهای مستقلی درمیآمدند و برخی از این امرای محلی، حق خطبه و سکه را از آن خود میکردند لذا سیر تحول زندانها نیز متفاوت گشت.

آغاز سیر تحول زندان در دوران خلفای عباسی و تشریح طرح ابو یوسف.

در دوران خلفای عباسی و در زمان هارون الرشید که خلیفه عباسی زمان بود به ابو یوسف که از بزرگان و متنفذین زمانه بود پیشنهاد کرد تا اولین طرح چگونگی رفتار با زندانیان

را بنویسد ابو یوسف طرحی را در ۱۲ ماده که ذیل ذکر می‌گردد پیشنهاد داد و در آن موقع اجرایی گردید.

۱- هرگاه زندانیان از خود چیزی برای تغذیه ندارند باید از محل «زکات» (حق فقراء) یا بیت المال (حقوق عمومی) تغذیه شوند، و تومختار هستی هر یک از این دو امر را برگزینی.

۲- واجب است برای هر زندانی به مقدار نیازش آذوقه تهیه شود و هیچ گونه کوتاهی در این امر جایز نیست!

۳- زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

۳- مراقب باش حتی اگر اسیری از مشرکان گرفته شود، مادام که حکمی درباره او از دادگاه اسلامی صادر نشده، باید نسبت به او خوشرفتاری شود، و وسایل تغذیه او فراهم گردد تا چه رسد به مسلمانی که به زندانی افتاده است، آیا سزاوار است بگذارند از گرسنگی بمیرد؟!

۴- ای خلیفه! خلفای پیشین پیوسته درباره زندانیان سفارش می‌کردند و وسایل تغذیه و لباس تابستانی و زمستانی آنان را تهیه می‌نمودند، و نخستین کسی که پیشگام در این راه بود

امیرمومنان علی(ع) بود، و خلفای بعد نیز به این مساله اهمیت می‌دادند. بعضی روایت کرده اند که عمر بن عبدالعزیز دستور اکید داد که در زندانها هیچکس را طوری در زنجیر نکنند که قدرت بر نماز ایستاده نداشته باشد، اصلا نباید کسی شب تا صبح در غل و زنجیر باشد، مگر آنها که خون بیگناهی را ریخته باشد!

۵- سفارش کن مقدار خوراک زندانیان را به صورت پول نقد در آغاز هر ماه در اختیار آنها بگذارند، زیرا از این می‌ترسم اگر غذا به صورت جنس در اختیارشان گذارده شود ماموران زندان از آن بدزدند! و چیز قابل توجهی به دست آنها نرسد (ابویوسف در اینجا فساد حاکم بر زندانهای بنی عباس را به روشنترین وجهی بازگو کرده است).

۶- یک نفر از افراد مورد اطمینان و اهل خیر را مامور کن تا نام تمام زندانیانی که از بیت المال تغذیه می شوند در دفتر ثبت کند، و نزد خود نگاه دارد و در آغاز هر ماه شخصا به زندان برود و مطابق آن دفتر زندانیان را یک یک به نام صدا زند، و مخارج او را به دست خودش بدهد، و من گمان می کنم ده دینار برای هر یک نفر در ماه کافی باشد (اگر دینار را به عنوان یک مثقال هیجده نخودی طلا در نظر بگیریم به پول امروز مبلغ هنگفتی می شود و حتی با پول آن زمان نیز مبلغ قابل توجهی بود، انتخاب این رقم از سوی ابویوسف شاید برای این است که اگر از این هم کمتر بدهند باز مجبور باشند به مقدار نیاز آنها بپردازند).

۷- شنیده ام گاهی بعضی از زندانیان را در حالی که به زنجیر بسته شده اند در معرض دید عموم قرار می دهند تا مردم بر آنها ترحم کنند و صدقه ای به آنها بپردازند، و از این طریق پولی برای زندانیان جمع شود! از این کار ناشایست جلوگیری کن چرا که خدا به این کار راضی نیست، من فکر نمی کنم مشرکان در

۷- ابراهیم خراسانی، ایرج جلالی، حسین برشان

مورد اسیران مسلمان چنین رفتاری کنند، پس چگونه ممکن است با مسلمین این چنین رفتار شود؟ تازه معلوم نیست پولی را که از طریق صدقات جمع آوری می کنند در اختیار خود زندانیان قرار دهند (و این مصیبت بزرگ دیگری است). (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۴۵-۲۴۶)

۸- هرگاه کسی در زندان بمیرد و خویشاوندانی نداشته باشد باید وسایل غسل و کفن او را از طریق بیت المال به طور مناسبی فراهم گردد، و نیز باید بر او به عنوان یک مسلمان نماز بخوانند، آنگاه به خاک سپرده شود. افراد مورد وثوق به من خبر داده اند که گاه غریبی در زندان از دنیا می رود، و جنازه او یک یا دو روز بر زمین می ماند، تا زندانبان درباره او از مقامات مسئول کسب تکلیف کنند، در این میان زندانیان برای پایان دادن به این صحنه غم انگیز در میان خود پول جمع آوری می کنند تا به کسی

دهند که او را فقط تا گورستان ببرد، و بی آنکه مراسم غسل و کفن و نماز انجام گیرد او را به خاک بسپارد، این کار دردناکی است که برای مسلمانان قابل تحمل نیست!

۹- من فکر می کنم اگر دستور دهی حدود و تعزیرات اسلامی به صورت صحیح عمل شود تعداد زندانیان به حداقل می رسد، زیرا افراد خلافکار مجازات را با چشم خود می بینند و در روح آنها اثر می گذارد! یکی دیگر از علل فزونی تعداد

زندانیان این است که بسیاری از افراد بعد از آنکه به زندان افتادند فراموش می شوند و کار آنها تعقیب نمی شود، به عده ای ماموریت ده که همه روز پرونده زندانیان را مورد مطالعه قرار دهند و زودتر به کار آنها رسیدگی کنند، اگر مدرکی بر ضد آنها وجود دارد مجازات شوند و آزاد گردند و اگر ندارد به زندان آنها پایان دهند.

۱۰- مخصوصاً دستور موکد صادر کن که در مجازات خطاکاران راه افراط نپویند و از حد مجاز اسلامی تجاوز نکنند، به من خبر دادند گاه ماموران تو به صرف اتهام زندانیان را می زنند، حتی در مورد بعضی از گناهان ۲۰۰ یا ۳۰۰ تازیانه یا

۸ زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

بیشتر و کمتر زده اند! این چیزی است که در اسلام مجاز نیست، تن مسلمان احترام دارد و بدون جهت نمی توان آن را آزرده ساخت.

۱۱- هرگاه یکی از زندانیان جنایتی مرتکب شده که باید قصاص شود، و یا عملی انجام داده که در خور حد و تعزیر است باید این احکام اسلامی به زودی در حق او اجرا گردد و بی جهت در زندان نماند، و یا اینکه در مورد قصاص صاحبان خون عفو کنند و از مجرم بگذرند در این صورت نیز باید فوراً آزاد شود.

۱۲- در موردی که قصاص ممکن نیست باید شخص جانی دیه کامل را بپردازد، بعد مقداری در زندان بماند تا آثار توبه در او ظاهر گردد و در این هنگام باید بلاصله آزاد شود و راه خود را پیش گیرد. این نامه تاریخی که حاکی از طرز فکر و برداشت یک فقیه معاصر عباسیان از احکام اسلام درباره زندانیان است می تواند به عنوان مشتم نمونه

خروار سند زنده ای برای تعلیمات اسلام در این زمینه باشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹: ۲۴۵-۲۴۹)

این طرح ۱۲ ماده‌ای اولین آیین نامه مدون سازمانی برای زندان‌ها بود و به جرات می‌توان عنوان داشت کامل‌ترین و جامع‌ترین طرح زمانه خود و پیش‌نویس و پیش فرض جامع شرایطی بود که منبع طرح‌های بعدی گردید و حتی آیین نامه کنونی سازمان زندان‌های کشور نیز هرچند جامع و کامل و به روز است و امروزه مورد استفاده در زندان‌های کل کشور می‌باشد برگرفته از ابعاد کلی طرح ۱۲ ماده‌ای است. چرا که آیین نامه کنونی به عنوان آیین نامه ای ایرانی و خصوصاً اسلامی برشمرده است و در مباحث مختلف توجه به زندانیان بسط داده شده و تمام حقوق زندانیان را در مسائل مختلف اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و حمایتی، حتی برای خانواده آنان و موضوعات روانشناسی را برای شخص زندانی و خانواده او به میان آورده است بدیهی است با گذشت قرن‌ها و پیشرفت علم و هنر و تکنولوژی، آیین نامه فعلی تکمیل و اکمل است و باید متفاوت‌تر از آیین نامه ۹- ابراهیم خراسانی، ایرج جلالی، حسین برشان

بدوی قرون گذشته باشد هرچند در زمان معاویه نیز طرحی برای حقوق زندانیان مطرح و مدتی مورد استفاده قرار گرفت ولی آن مکتوب نبود و سلیقه‌ای اعمال گردید و هرگز به عنوان طرح زیرساخت و زیربنایی در تواریخ مطرح نگردید. در تعاقب به بازبینی این طرح زیربنایی می‌پردازیم و نگاهی اجمالی به تحقق توجه به حقوق متعدده زندانیان در تمامی جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی و روانشناسی فردی و جمعی استتار شده در این طرح می‌پردازیم از آنجا که مجازات حبس در قرآن مجید و در احکام و فقه اولیه اسلامی به ندرت آورده شده و در صدر نمی‌باشد و در اسلام حدود و قصاص در مجازات‌ها بیشتر جلوه می‌کند و این امر سبب گردید در احکام ثانویه و به جهت پیشرفت ممالک اسلامی و ازدیاد

جمعیت حکومتی و فزاینده شدن جرائم با توجه به رشد جمعیت بحث تعزیر در احکام به عنوان مجازات اضافه گردد و حبس و زندان هم جزو این مجازات‌ها به حساب آمد.

حضرت علی اولین بار بحث حمایت و حقوق زندانیان را مطرح و اجرایی نمود برای شخص زندانی و حتی خانواده او مبالغی مشخص از بیت المال را در نظر گرفت که هم اکنون در قوانین امروزی انجمن‌های حمایت از خانواده زندانیان این مهم را انجام می‌دهند معاویه ابی سفیان بنای زندانبانی نوین را مطرح کرد. ولی مدرج و مدون کامل نبود، ولی مقطعی اجرایی شد چون آمار زندانیان در زمان معاویه به شدت بالا رفت و این ازدیاد جمعیت زندانیان مترصد قوانینی بود که بشود زندان‌ها را بهتر اداره نمود پس به ناچار قوانینی مدون کرد ولی چون کامل نبودند هیچگاه به عنوان زیربنا به حساب نیامدند اما ابو یوسف در زمان هارون الرشید خلیفه عباسی طرح ۱۲ ماده‌ای خویش را مطرح و اجرایی نمود، و این طرح سرآغاز تحول ساختاری برای احترام به حقوق انسانی و فردی و جمعی برای زندانیان بود.

در تمامی مفاد طرح ابو یوسف: مانند

بند یک: توجه به تغذیه زندانیان متذکر شده و حتی محل زکات را برای فقرا مشخص نموده و برای حقوق عمومی آنها بیت المال را معرفی نموده است.

۱۰ زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

در بند ۲: تهیه آذوقه زندانی به مقدار نیازش را واجب کرده و کوتاهی از آن را جایز ندانسته است.

در بند ۳: اسیران مشرک را محترم دانسته و تا زمان صدور حکم خوش رفتاری با آنان را ملزم ساخته است و وسایل و تغذیه او را امری لازم دانسته است.

در بند ۴: ابو یوسف پیشگام بودن در این راه را، امیر مومنان علی ع نام برده و راه خلفای بعدی، بر این راه را تذکر داده و مسئله تکریم و احترام فردی زندانیان و فرایض دینی و اجتماعی را متذکر شده است.

در بند ۵: عنوان داشته به زندانیان پول نقد به جای مقدار خوراک داده شود تا فسادی اگر هست، در حوزه اجتماعی آن زمان و مکان برچیده شود، چون بیم آن بوده که زندانبانان پول زندانیان را به زور بگیرند.

در بند ۶: ثبت نام زندانیان را امری لازم برشمرده و حقوق ماهیانه ۱۰ دینار برای هر یک نفر را کافی دانسته است. امری لازم در زندان‌های امروزی جهان، که برخی کشورها با عدم ثبت نام زندانیان به آنها آسیب رسانده و آنان را در آمار خود نمی‌آورند، مانند اسیران جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، که در اردوگاه‌های اسرا نام اسیران ایرانی را ثبت در هلال احمر و صلیب سرخ جهانی نمی‌کردند، تا آنان را مورد آزار و اذیت قرار دهند.

در بند ۷: در معرض دید قرار دادن زندانیان را به لحاظ جمع آوری صدقه و ترحم به آنها را، امری خلاف رضای خداوند دانسته، یعنی رعایت دقیق حقوق فردی و اجتماعی اشخاص که در آن قرون رعایت می‌شده است.

در بند ۸: مرگ زندانی در زندان را در صورتی که غریب باشد و یا کسی را نداشته باشد، تکلیف کرده، تا از طریق بیت المال غسل و کفن شده و دفن شود. توجه به امورات اجتماعی و تکالیف جمعی، بسیار شده است.

در بند ۹: باز هم الزام به رعایت حقوق اجتماعی و حدود الهی و عمل به قانون تذکر داده شده است، حقوق فردی و اجتماعی زندانیان در این بند با هم در نظر گرفته شده است. در بند ۱۰: تجاوز از مجازات بیش از حد خطاکاران را تذکر داده، که به نوعی اصل شخصی بودن جرم در احکام امروزی را یادآوری می‌کند، مجازات برای مجرم است، آن هم در حدی که قانون مشخص نموده است نه بیشتر از آن و نه برای خانواده او. در بند ۱۱: اجرای به موقع مجازات‌ها در این بند قابل تأمل است، چرا که تبعات فرهنگی و اجتماعی بسیار دشواری را برای خانواده زندانی و شخص زندانی و اجتماع وقت به همراه دارد.

در بند ۱۲: مواردی که قصاص ممکن نباشد، باید دیه پرداخت شود و مقداری هم در زندان باشد، درست بحث حقوق و حقوق اجتماعی را متذکر گردیده است. مجازات تعزیر

و قصاص و دیه را به همراه آورده است، بحث جنبه‌های خصوصی و عمومی جرم و الزام رعایت آنان را آورده است.

آیین نامه ۳۴۲ ماده‌ای سازمان زندان‌ها در چند بخش که توضیح داده شد، آمده و بخش‌هایی نظیر: انجمن حمایت از خانواده زندانیان که کار توجه به خانواده زندانیان و کمک و رفع مشکلات معیشتی آنان را داشته و به خانواده‌های بی‌بضاعت حقوق داده و در اشتغال زایی آنان هم کمک می‌رسانند. و بخش دیگر بنیاد تعاون زندانیان است، که در امر اشتغال زایی و آموزش و اعطای وام در حین حبس و بعد از آزادی فعال است، به زندانیان کمک می‌کند.

این آیین نامه برگرفته از فقه قرآنی و اسلامی است و مبنای اصلی و اصولی آن مبانی اسلامی و قرآنی است، که ابو یوسف نیز به استناد بر موازین قرآنی و فقهی، طرحی کوتاه و مختصر، اما مفید آورده است.

۱۲ زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

در طرح ابو یوسف مباحث فرهنگی و رعایت مسائل اقتصادی و اجتماعی و احترام به شخصیت زندانیان به صورت کلی بیان شده، که در آیین نامه فعلی سازمان زندان‌ها آنها، تشریح کامل شده و با جزئیات به آن توجه شده است.

حقوق اجتماعی و فرهنگی و مباحث حقوق و دستمزد ماهیانه و توجه به امر احترام که اکنون و در این زمانه واژه‌های مددکاری اجتماعی و فردی و روانشناسی فردی و اجتماعی نامیده می‌شود، در پایه گذاری طرح ابو یوسف، برای زندان‌ها دیده شده و مبتنی بر موازین قرآنی و فقهی اسلامی بوده است.

که هم اکنون پس از گذشت قرن‌ها عندالزوم می‌بایست در مملکت اسلامی توجه ویژه به آن بشود. ایران اسلامی یکی از بهترین کشورهای دنیاست که بهترین زندانبانی اسلامی را در سایه قرآن و مکتب اسلام داراست و این را نظام‌های زندانبانی نوین تایید و در بازدیدها و اظهار نظرات به آن توجه داده‌اند.

مواد ۱ تا ۳۳ آیین نامه سازمان زندان‌ها در واقع توضیح ساختاری ماده ۱ و ۲ و ۳ طرح ابو یوسف است، که فضا و امکانات و نحوه نگهداری و وظایف زندانبانان را مشخص نموده است.

مواد ۳۵ تا ۴۶ آیین نامه کنونی توضیح ماده ۴ طرح ابو یوسف است، که واضح، نحوه برخورد و ایجاد نظم بین زندانی و زندانبان را مشخص نموده است.

مواد ۵۰ تا ۶۴ آیین نامه، نحوه نام نویسی و پذیرش زندانیان را کامل توضیح می‌دهد، که در واقع ماده ۶ طرح ابو یوسف است.

ماده ۶۵ آیین نامه، انجام امورات فرهنگی و فریضه دینی است که ماده ۳ و ۷ و ۸ و ۹ و ۱۲ طرح ابو یوسف نام برده است.

ماده ۱۵۳ تا ۱۶۰ آیین نامه در خصوص تغذیه زندانی است، و همچنین رفاهیات آنان را توضیح می‌دهد، که ماده ۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵ طرح ابو یوسف است.

ماده ۱۶۱ تا ۱۸۵ آیین نامه، رعایت احترام به زندانیان و جذب مددکاران اجتماعی و روانشناسان را آورده و در خصوص اشتغال و نحوه کار و مشارکت انجمن‌های حمایت از خانواده زندانیان و بنیاد تعاون که امر اشتغال زایی را در برنامه‌ها دارد تذکر داده که در ماده ۷ و ۸ و ۹ و ۱۰ طرح ابو یوسف به آن اشاره شده است.

ماده ۱۸۶ تا ۱۹۲ آیین نامه، نحوه پرداخت حقوق به زندانیان را آورده که مشمول فعالیت در زندان هستند، که در ماده ۵ و ۶ طرح ابو یوسف اشاره شده است.

نتیجه گیری

آیین نامه کنونی سازمان زندان‌ها مشتمل بر ۳۴۲ ماده است، که یکی از جامع‌ترین آیین نامه‌های سازمانی برای زندان‌ها در جهان محسوب می‌گردد. چون مبنای آن بر اساس حقوق اسلامی بنا شده است، این ۳۴۲ ماده برای اطفال و نوجوانان

زیر ۱۸ سال متفاوت بوده، برای نظامیان جدا و متفاوت می‌باشد، و برای سایر زندانیان نیز بنا به شرایط آنها متفاوت می‌باشد. این تفاوت در ظاهر و نحوه برخورد و اجرا نیست،

تفاوت در اصل ساختار قوانین موضوعه هست، مثلاً اطفال بنا و به اقتضای سن و سال

تقسیم و طبقه بندی می شوند. مثلاً زیر ۱۵ سال و ۱۵ تا ۱۸ سال جدا و متفاوت دیده شده‌اند.

طرح طبقه بندی نظامیان و الزام نگهداری جداگانه آنان از سایرین الزامی در نحوه اجرای آیین نامه است.

طرح زیرساختی مطروحه ابو یوسف با نگاهی اجمالی، تمام این ۳۴۲ مفاد و مواد آیین نامه را در بر می گیرد، با این تفاوت که طرح ابو یوسف با مبنای قرآنی و فقهی در حداقل ۱۲ بند خلاصه شده، اما کارآمد و کامل و جامع است، ولی آییننامه سازمان زندان‌ها در ۳۴۲ ماده با توضیح کامل تمامی موارد، طرح ابو یوسف را، مجزا و با تفصیل و توضیح آورده است. مباحث فرهنگی و رعایت ۱۴ زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

آموزش و مدرسه و فن و شغل را در توضیحات کامل و با همکاری و هماهنگی آموزش و پرورش و سازمان فنی و حرفه‌ای این زمان آورده است. بحث رعایت مسائل حقوقی و رعایت حقوق فردی و خانوادگی را در احترام زندانبانان و احترام متقابل در قالب دستورات قرآنی و اسلامی متذکر شده است. جذب روانشناس و لزوم کارهای روان درمانی فردی و جمعی را که برگرفته از تذکرات کلی طرح ابو یوسف بوده است را واضح و کامل توضیح داده است. توجه به مسائل اجتماعی و اقتصادی زندانی و رفاه وی و خانواده او را در ملزم ساختن انجمن‌های حمایت از خانواده‌های زندانیان و توجه به آنان را قانونی بیان نموده است. بحث اشتغال زندانیان را در بحث بنیاد تعاون زندانیان آورده و الزام ساخته تا به آن توجه ویژه گردد. در نهایت با در کنار هم قرار دادن طرح اولیه ابو یوسف و آیین نامه کنونی سازمان زندان‌ها و تطبیق آنها در می‌یابیم که زیربنای کلی همان ۱۲ ماده ابو یوسف بوده و در مرور زمان تکمیل و تکمیل‌تر شده و تا به امروز کامل‌ترین دستورات اسلامی در خصوص زندانیان همین ۳۴۲ ماده آیین نامه سازمان زندان‌ها به شمار می‌رود، که تمامی حقوق اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را در جنبه‌های

فردی و خانوادگی و اجتماعی را لحاظ قرار داده و آن را مورد توجه ویژه نهاده است و دیدگاه روانی فردی و اجتماعی را نیز جدا در لابلای مفاد دیده است و در تمام امورات مذکور فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی دیدگاه روانشناسی فردی و جمعی را دیده است چرا که توجه به فرد چه به لحاظ البسه و تغذیه نوعی توجه به روان فرد هم محسوب می‌گردد و ساختن شخصیت زندانی، ساختن شخصیت خانواده اوست، توجه به ساختن شخصیت خانواده زندانی، توجه به ساختن شخصیت روانی جامعه است، که امری لازم الاجراست.

زندان یکی از نهادهایی بوده که با شکل‌گیری اجتماعات بشری، برای تنبیه و مجازات خاطیان از آن استفاده می‌کردند و روز به روز بر اهمیت آن در میان جوامع بشری افزوده شد. در طول ادوار مختلف تاریخی، زندان تحولات زیادی به خود دیده است. یافته‌ها نشان داد. در قرآن از پنج کلمه به عنوان زندان یاد شده است: سجن، حبس، حصر، امساک و نفی. مشهورترین آنها، سجن و حبس می‌باشند. که به معنای مکان زندانی شدن و حبس کردن کسی است. و لذا در قرآن زندان به عنوان یکی از مجازات‌های محارب تلقی شده است. قبل از اسلام (جاهلی)، در شبه جزیره عربستان، به علت نداشتن نظم سیاسی ساختار خاصی نداشت. و طبق رسم ثار مجرم را محبوس می‌کردند. با ظهور اسلام تغییراتی در نگرش به انسان و مجازات افراد صورت پذیرفت. از زمان خلیفه عمر با گسترش اسلام نیاز به یک ساختمان مستقل برای زندانیان احساس شد. در دوران بنی امیه، زندان به وسیله‌ای برای سرکوب و حذف مخالفان تبدیل شد معاویه نخستین کسی بود که برای زندانها شیوه و روشی ثابت پایه‌گذاری کرد. در دوره یزید، زندان اریم ساخته شد. مخوفترین زندانها زندان دیماس حجاج بن یوسف ثقفی بود. که فاقد سقف بود و از این رو زندانیان از گرمای سوزان تابستان و سرمای طاقت فرسای زمستان در امان نبودند. از زمان عمر بن عبدالعزیز سعی شد مسائل شرعی در میان زندانیان رعایت شود مانند تفکیک زندان زنان از زندان مردان. در دوره عباسیان با

توسعه شهرنشینی و افزایش جمعیت، تعدد دعاوی و جرائم زیاد گشت، لذا زندانهای گوناگونی در شهرهای مختلف چون هاشمیه، بغداد، کوفه، رصافه و سامرا ایجاد گردید. در دوره هارون برای اولین بار طرحی درباره چگونگی رفتار با زندانیان از نظر اسلام و فقه اسلامی نوشته شد.

منابع عربی

1- الجوهري، أبونصر، الصحاح، بيروت، دارالعلم ملایین، ۱۹۹۷/

۲- جریوی، محمد، قصص الانبیاء، تهران، بیتا، ۲۰۰۳،

۱۶ زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)

۳= خالد التمیمی، ایمن سلیمانی، السجون فی العصر العباسی، مصر، کانون الاول، ۱۹۹۷.

۴- یوسف الرفاعی، هالـ نواف السجون فی مصر فی العصر المملوکی، قدمت هذه الرسائل استكمالاً لمتطلبات الحصول

على درجـ الماجستير فی لتاریخ، الجامعـ الأردن، ۲۰۰۸.

منابع فارسی

۱- بو یوسف، یعقوب، کتاب الخراج، ج،، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات تاریخ، ۱۳۶۳.

۲- ابن مسکویه، احمد بن محمد، تجارب الأمم و تعاقب الهمم، ترجمه حسن، سید کسروی، دار الکتب العلمیه، ۱۳۷۵.

۳- اصفهانی، ابوالفرج علی بن حسین، الاغانی، ترجمه محمد حسین مشایخ فریدنی: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.

۴- برزگر، ابراهیم، تاریخ تحول دولت در اسلام. تهران: سمت، ۱۳۸۶.

۵- بهرامی نیا، امید، "خشونت و شکنجه در عصر سلجوقی مجله فرهنگ زیارت"، شماره ۱۶-۵، دوره ۹، شماره ۱- شماره پیاپی ۱۷، فروردین ماه سال ۱۳۹۲.

۶- ثواقب، جهانبخش، «کارکرد سیاسی امنیتی دیوان برید در خلافت اسلامی»،

- تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی سال هشتم، شماره ۳۶: بهار، ۱۳۹۶.
- ۷- حموی، یاقوت معجم البلدان، رجمان علینقی منزوی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۰.
- ۱۷- ابراهیم خراسانی، ایرج جلالی، حسین برشان
- زرین کوب، عبدالحسین. دو قرن سکوت، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۸.
- ۹- طبری، محمد بن جریر. تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر، ۱۳۵۲.
- ۱۰- طبرسی، فضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۳۸۰.
- ۱۱- عمادی، احمد و علی دیندارلو، عمای، محمدمهدی، "بررسی حقوق زندانیان در فقه امامیه و مذاهب چهارگانه، سومین کنفرانس بین المللی و ملی مطالعات مدیریت"، حسابداری و حقوق، ۱۳۹۹.
- ۱۲- غفوری، وهبی، بررسی تحولات نهاد زندان در عصر دوم و سوم عباسی، دانشگاه رازی، ۱۴۰۰.
- ۱۳- فلاحی فرد، مهرداد و بهرامیان، مسعود، "بررسی سیر تحولات منصب قاضی از عصر جاهلیت تا سال چهلّم"، خردنامه، شماره ۱۰، پاییز و زمستان. ۱۳۹۳.
- ۱۴- قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸.
- ۱۵- لسترنج، گای، کتاب جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی، بینالنهرین، ایران و آسیای مرکزی از زمان فتوحات مسلمین تا ایام تیمور، ترجمه: محمود عرفان، ناشر فارسی: بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۳۷.
- ۱۶- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۲.
- ۱۷- مسعودی، ابراهیم بن محمد، التینه الاشراف، ابوالقاسم پاینده، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۱.
- ۱۸- معینی نیا، مریم، سیره اداری امام علی (ع) در دوران خلافت، تهران،

- ۱۸ زندان و سیر تحول و ساختار زندان در ادوار تمدن اسلامی (با تکیه بر مبانی قرآنی و مسائل حقوقی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و روانشناسی زندانیان)
امیرکبیر، ۱۳۸۵.
- ۱۹- مکارم شیرازی، ناصر، طرح تاریخی ابویوسف (فقیه سنی) در حمایت از زندانیان، پیام قرآن ۱۰،
- ۲۰- ولوی و نجفیان رضوی، حسنین زندان هاشمیه (بازکاوی علل، شمار واقعی زندانیان و کشته شدگان)، فصلنامه پژوهش های تاریخی شماره ۲، ۱۳۸۹.
- ۲۱- وائلی، احمد، احکام زندان در اسلام، ترجمه محمد حسین بکائی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷.
- ۲۲- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۵۸.
- آیین نامه سازمان زندان ها